

Dzieje Słowian w świetle leksyki

pamięci Profesora
Franciszka Sławskiego

pod redakcją
Jerzego Ruska
Wiesława Borysia
Leszka Bednarczuka

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
JAGIELLOŃSKIEGO

Publikacja finansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków centralnej rezerwy
na badania własne oraz Instytutu Filologii Słowiańskiej

Seria: Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego nr 20

RECENZENT

Kazimierz Polański

PROJEKT OKŁADKI

Marcin Bruchnalski

REDAKCJA

Elżbieta Szczęśniak-Kajzar

KOREKTA

Dorota Janeczko

Krystyna Kajtoch

© Copyright by Uniwersytet Jagielloński
Wydanie I, Kraków 2002
All rights reserved

ISBN 83-233-1535-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Dystrybucja: ul. Bydgoska 19 C, 30-056 Kraków, Poland
tel. (012) 636-80-00 w. 2022, 2023
tel. kom. 0604-414-568
tel./fax (012) 430-19-95
e-mail: wydaw@if.uj.edu.pl
<http://www.wydawnictwo.uj.edu.pl>
Konto: BPH PBK SA IV/O Kraków nr 10601389-320000478769

Spis treści

Od redakcji	9
FRANCISZEK SŁAWSKI	
JM Rektor UJ Franciszek Ziejka, Słowo JM Rektora na otwarcie sesji	13
Sekretarz Generalny PAU Jerzy Wyrózumski, Powitanie	15
Jerzy Rusek, Franciszek Sławski jako slawista	17
Marian Kucala, Franciszek Sławski – miłośnik polskich słów	25
Leszek Bednarczyk, Etymologia Profesora Sławskiego	29
Władysław Sędzik, Bibliografia prac naukowych profesora Franciszka Sławskiego (lata 1936–2001)	37
ZAGADNIENIA OGÓLNOŚLAWIAŃSKIE	
Zbigniew Babik, Z pradžiejów słowiańskich czasowników prefiksalnych	59
Mieczysław Basaj, Pierwszy słowiański słownik etymologiczny	69
Марта Бјелетић, Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. (x)апа	75
Wiesław Boryś, Kultura muzyczna dawnych Słowian w świetle słownictwa	83
Aleksandra Cieślikowa, Prasłowiańskie wyrazy złożone a nazwy własne – struktura i semantyka	95
Генадзь Цыхун, Да этымалогіі „каляровых” назваў (Беларусь і падобныя)	101
Тетяна Черниш, До питання про характер семантичної структури псл. *купѣти: реконструкція на підставі прямих відповідників	107
Ernst Eichler, Die westlichste Peripherie des slavischen Sprachgebietes und die Geschichte der Slaven	113
Antoni Furdal, Chronimimy słowiańskie	117
Eva Havlová, Etymologie a praslovanské reálie	121
Mariola Jakubowicz, Dzieje Słowian w świetle zrekonstruowanej leksyki prasłowiańskiej	125
Пона Јанушковá, Берѣза в языке и жизни славян	133
Helena Karlíková, Reflexe dávných obyčejů v slovanském lexiku (k vývoji pojmu <i>obět</i>)	139
Игорь Кошкин, Некоторые проблемы этимологической реконструкции праслав. *mirь	145
Любовь В. Куркина, К реконструкции динамики диалектных отношений на карте праславянского языка (по материалам лексики земледелия)	153
Aleksandar Loma, Scytho-Slavica (III). Ursl. *xomotъ	161
Maria Malc, Prasłowiańskie *slav- w słowiańskiej onomastyce	171
Witold Mańczak, Przehistoryczne migracje Słowian w świetle słownictwa	177
Vladimír Šaur, Které názvy měsíců jsou již praslovanské?	183
Władysław Sędzik, Bałtosłowiańskie nazwy narzędzi	187
Wojciech Smoczyński, Uwagi laryngalistyczne do niektórych wyrazów słowiańskich i litewskich	191
Klaus Steinke, Aktualna dyskusja o praocjczyźnie Słowian (Sławski vs. Mańczak)	199
Жанна Ж. Варбот, Русские диалектные дополнения к праславянским реконструкциям и этимологиям	205

Bogdan Walczak, Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Charakterystyka genetyczna najczęstszych wyrazów słowiańskich	209
Jadwiga Waniakowa, Etymologia i semantyka słowiańskiego <i>biegun</i> i greckiego <i>πόλος</i> – geneza terminu naukowego	215
Stefan Warchoł, Dzieje Słowian w świetle współczesnej zoonimii ludowej i terminologii zoonimicznej (Problematyka wybrana)	223
Maria Wojtyła-Świerżowska, O słowiańskim odziewaniu się	231

JĘZYKI ZACHODNIOŚLAWIAŃSKIE

Irena Bajerowa, Perspektywy historycznych badań leksyki polskiej	241
Constantin Geambașu, Polskie gwary na Bukowinie w świetle słownictwa	245
Zbigniew Greń, Dzieje polityczne Śląska Cieszyńskiego w świetle leksyki regionalnej	249
Kwiryna Handke, O niektórych właściwościach kaszubskich złożeń	259
Gerd Hentschel, Thomas Menzel, O niemieckich zapożyczeniach leksykalnych i ich substytutach w polszczyźnie XIX wieku	263
Maria Karpluk, Staropolska terminologia chrześcijańska a problem obrządku słowiańskiego w Polsce	273
Bogusław Kreja, Formacje na <i>-iče</i> w kaszubszczyźnie i w innych językach słowiańskich (Typ kasz. <i>malëničë, bulvovičë</i> , śl. <i>małëńčie, dubičie</i> itd.)	277
Halina Mieczkowska, Nowe techniki derywacyjne w języku polskim i słowackim	291
Mihai Mitu, Orientalizmy leksykalne w języku polskim i rumuńskim (Próba porównania)	301
Leszek Moszyński, <i>Siewier</i> w przekładzie Biblii Szymona Budnego: rutenizm, archaizm czy regionalizm	307
Teresa Zofia Orłóś, Tendencja do skracania wyrazów w języku czeskim i polskim	315
Elżbieta Orwińska-Ruzicka, Przyimki wtórne języka słowackiego jako leksemy homofoniczne	321
Marta Pančíková, Kolor biały w języku polskim i słowackim	325
Maryla Papierniz, Internacjonalizacja słownictwa słowackiego (Na marginesie tomu <i>Internacjonalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti</i>)	331
Hanna Popowska-Taborska, Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki	335
Jerzy Reichan, Z badań nad polskim słownictwem gwarowym (Rola <i>Słownika etymologicznego języka polskiego</i> F. Sławskiego i <i>Słownika prasłowiańskiego</i> pod. red. F. Sławskiego w pracach leksykograficznych i leksykologicznych nad współczesnym polskim słownictwem gwarowym)	341
Ewa Rzetelska-Feleszko, Staropomorskie <i>gard</i> w nazwach terenowych i miejscowych Pomorza Zachodniego	345
Heinz Schuster-Šewc, Łużycka terminologia weselna na tle słowiańskim	351
Elżbieta Szczępańska, Dyftongizacja <i>y > ej</i> w języku czeskim	357
Aleksander Zajda, Historia pola wyrazowego 'instrumentum' w języku polskim	363

JĘZYKI POŁUDNIOWOSLAWIAŃSKIE

Czesław Bartuła, Ze słownictwa <i>Žywtotów Konstantyna i Metodego</i>	377
Barbara Cynarska-Chomiczka, Zapożyczenia romańskie w słoweńskim dialekcie doliny Rezji	381
Лиляна Димитрова-Тодорова, Етимология на собствените имена в България	385
Krystyna Herrej-Szymańska, Czasowniki ze znaczeniem 'umierać' w gwarach bułgarskich	389
Диана Иванова, Лексикално-семантична и словообразователна адекватност на новобългарските евангелски преводи по отношение на гръцките образци	397
Marta Karczewa, Aproksymaty polsko-bułgarskie wspólnego pochodzenia	405
Barbara Oczkowska, Normalizacja słownictwa we współczesnym języku chorwackim	407

Коста Пеев, За периферните македонски говори во контакт со несловенската јазична општност	413
Andrzej Piśowicz, Ormianie w Bułgarii	421
Maria Przasztek-Samokowa, Животец на един човечец	427
Мария Рачева, Лексика от репресивната традиция в историко-етимологичното проучване на българския речник	431
Zbigniew Rusek, O najnowszych zapożyczeniach leksykalnych w języku bułgarskim	441
Ludwig Selimski, O kilku terminach chrześcijańskich w gwarze Bułgarów w Banacie	451
Elżbieta Solał, Pseudonaukowe etymologie bułgarskie w XIX wieku	457
Stanisław Stachowski, Sławizmy rumuńskie w Słowniku łac.-rum.-węg. zwanym <i>Lexiconem Marsilianum</i> (1687–1700)	463
Wanda Stępniał-Minczewska, Z terminologii chrześcijańskiej: <i>монах</i> czy <i>калуđer</i> ? (<i>mnich</i> czy <i>zakonnik</i> ?)	477
Tadeusz Szumaniński, Ze studiów nad słownictwem miasta Ruse w pierwszej połowie XIX wieku	483
Тодор Ат. Тодоров, Български етимологии	489
Јасна Влајић-Поповић, Да ли је јсл. * <i>vьrtь</i> „hortus” (ипак) домаћа реч?	493
JĘZYKI WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE	
Anna Bolek, Horyzonty religijne hanzeatyckich kupców w świetle leksyki rosyjsko-niemieckich rozmówek XVI–XVII wieku	505
Adam Fałowski, Rosyjska terminologia łucznicza XVII wieku w relacji szwedzkiego poligloty J.G. Sparwenfelda	513
Bogumił Ostrowski, Grodzieńska terminologia meteorologiczna. W kręgu pogody i niepogody, chmur, deszczu i mżawki	521
Wiesław Witkowski, O rosyjskich rzeczownikach хмыпа i хмапа tudzież o ich derywatach	533
Indeks wyrazów	539

Марта Бјелетић

Београд

ДУХОВНА КУЛТУРА СЛОВЕНА У СВЕТЛУ ЕТИМОЛОГИЈЕ: ЈСЛ. (Х)АЛА

Циљ овог рада је презентирање екстралингвистичких (тј. фолклорних и митолошких) и лингвистичких аргумената у прилогу словенској етимологији лексема (х)ала. Лексема (х)ала са својом разгранатом лексичком породицом карактеристична је за јужнословенске језике: српско-хрватски (захвата ареал Војводине, Поморавља, источне, јужне и југозападне Србије, Косова, Црне Горе, а појединачне потврде забележене су и у Босни и Херцеговини и Славонији), македонски (северна, централна, западна и јужна Македонија) и бугарски (западна, северна и централна Бугарска). Од Словена су ову реч преузели Румуни – *hala* „зао дух, сабласт; бура, олуја; немањ, чудовиште; изелица” (Tik-tin II 278).

Сх. именица *ala* у РСА је дефинисана као: „крилата прождрљива немањ”, pl. tant. „бабице, нечисте силе које нападају дете и породиљу за четрдесет дана”, прен. „онај који је прождрљив, грамзив”, „створење огромне физичке снаге”, „олуја с градом, непогода”¹. За буг. *hala* Геров износи слична значења, али нешто другачијим редоследом: „јак ветар, олуја”, „снажан човек, јунак”, „прождрљив човек”, „брз, силовит, помаман”, „некакво измишљено биће као змај које тобоже шаље ветрове”, „велики змај, господар неког осоја, планине, великог дрвета, предела”, „змај, аждаја”, „самовила, вила”. У РМЈ се за мак. *ala* бележи само значење „аждаја”².

Сва наведена значења јсл. именице (х)ала могу се свести на неколико општих: „демон”, „стихија”, „прекомерна величина”, „снага”, „прождрљивост”. Глаголске и придевске изведенице ове именице показују очекивану семантику, уп. нпр. сх. *алити* impf. „грамзити за јелом; давати храну у избобиљу”, *аловит* adj. „који има натприродне особине але; прождрљив; плаховит, бесан, силовит, помаман; јако ветровит” (РСА).

До сада је предложено неколико различитих етимологија лексема (х)ала, две алоглотске и једна словенска (в. Dukova 1985:46).

Халу као грецизам тумаче Младенов 665, Филипова-Байрова 1969:169, Ionescu 1976: 84. Међутим, извођење назива *хала* из грч. *χάλαζα* „град” суочава се са препрекама и лингвистичке (фонетске) и екстралингвистичке („реалијске”) природе. Прво, иако би се семантички помак „град” > „демон” можда и могао објаснити тиме што хала, по

¹ Забележене су и потврде са иницијалним х-: *hala* „митолошко чудовиште, аждаја, змај” (Ниш, БиХ, Слобоштина у Славонији, Вук НПосл., Д. Обрадовић, Стерија, М.Б. Милићевић, све грађа РСА), *халетина* augm. реј. „немањ” (грађа РСА).

² Због ограничености простора нисмо у могућности да презентирамо сав (изузетно богат) дијалекатски материјал којим располажемо, па се ограничавамо само на грађу из стандардних лексикографских извора.

народном веровању, води градоносне облаке и уништава градом усеве (тај помак је у именовану демона сасвим регуларан и уобичајен), остаје нејасан разлог губљења завршног слога $-\zeta\alpha$ у словенском облику *хала*. Друго, грчки фолклор не познаје митско биће под именом $\chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta\alpha$ (Беновска-Събокова 1995:57). Грчка етимологија учврстила се вероватно због тога што се у истом ареалу као пандан *хали* јавља *ламња*, митско биће готово истоветних карактеристика и функција, чији назив по пореклу јесте грецизам < сргрч. $\lambda\acute{\alpha}\mu\iota\alpha$, $\lambda\alpha\mu\acute{\iota}\alpha$ „огромна риба, змај; јак ветар” < стгрч. $\lambda\acute{\alpha}\mu\iota\alpha$ „чудовиште, страшило” (БЕР 3:303; Skok II 265 s.v. *lamnja*).

Турска етимологија речи *хала* < тур. *ala* „змија” (Skok I 651–652 s.v. (*h*)*ala*; Кнежевић 139) такође има своје недостатке. Први и основни је тај што не постоје подаци о старини поменуте речи у турским језицима, тј. што она практично и није регистрована у речницима (ЭССЯ 8:13). И сам Миклошич се у свом речнику турцизама ограђује да податак о речи *ala* „змија” дугује „einem praktischen Kenner des Türkischen” (Miklosich 1887:3). Други недостатак је то што се турским *ala* као исходистем словенског *хала* не објашњава иницијално *x*- (ЭССЯ I.c.), глас врло постојан у потврдама из оних говора који га чувају.

Алоглотске етимологије су се временом толико уврежиле да их је безрезервно прихватила већина словенских етимолога, остављајући по страни набеђену позајмљеницу *хала*, чак и у случајевима када би она могла послужити као паралела неким сродним словенским облицима.

Једино се у ЭССЯ за именицу *хала* претпоставља словенско порекло. На основу низа словенских облика Трубачев реконструише псл. **xala/*xalb*, дериват са дужењем коренског вокала од **xoliti*, који се на ие. плану своди на ие. **ks-ō-l-a* (ЭССЯ 8:12–13).

Трубачовљево етимологију подупире Раденковић аргументима фолклористичке природе. Он, наиме, претпоставља да је назив *хала* еуфемизам са значењем „мазна, она која мази” у вези са **xaliti/*xoliti* „грести, умивати, чистити” > „гладити, мазити”, сличан еуфемизмама за друга митолошка бића, или да је значење назива повезано са неком од митолошких функција хале (Раденковић 2000:314–315).

Пошто је у питању специфична „реалија” (демон), етимологизација њеног назива захтева комплекснији приступ. То подразумева сагледавање фолклорног и митолошког контекста у оквиру којег овај демон егзистира и функционише.

У словенском фолклору не постоји јасна нити јединствена представа о спољашњем изгледу хале. Негде се хала замишља као невидљиво биће које живи у ваздуху, вировима и језерима. Она се не може видети, али се може чути. Када се навуку црни облаци, ала пишти пред њима (Зечевић 1981:62).

У описима се хала ипак најчешће везује за *ветар, олују, градоносне облаке*. Она је „некакво црно и страшно биће у виду ветра које убија људе својим дахом” (Бољевац), „црни ветар који иде земљом. Где год прође, мора да духне вијор, који врти као сврдао” (Хомоље), „хала је онај силни ветар који носи све пред собом и доноси велику пустош” (Самоковско, Бугарска; све СМ s.v. *хала*), „о гр о м н о, тамно као облак биће, јак вихор који уништава све унаоколо” (околина Књажевца), „вихор који чупа дрвеће с корењем и руши куће” (бугарски Банат), уп. и *Пиротска хала* „ветар који доноси градоносне облаке из правца Пирота према Софији”, *Тимочка хала* „источни ветар који дува од Тимока на запад, према Ресави” (Плотникова 2000:245–246).

Према другим представама хала има изглед *змијоликог, змајоликог бића*. Она је „велика змија која реп спушта до земље а главу крије у облаку” (Косово), „змијолико биће с коњском главом” (околина Лесковца), „велика и груба змијурина с великим крилима” (Левач), „змија троглавкиња”; хале су и „огромне морске звери које

изазивају таласе и једу људе” (Карнобатско, Врачанско, Плевенско, Бугарска). Када смук доживи 40 година постаје хала и више не живи на земљи него на небу и звездама (зап. Бугарска; све СМ I.c.).

Будући да се *хала* најчешће поистовећује са јаким, олујним ветром, на митолошком плану њене карактеристике и функције најпре треба поредити са карактеристикама и функцијама словенских демона непогоде, пре свега *ветра* и *вихора* (в. СД s.vv. *ветер*, *вихрь*; Dukova 1984:14–17; Плотникова 2001). Овде ћемо као илустрацију навести неколико сх. и рус. потврда које својом семантиком сведоче о типолошком паралелизму појава ‘хала’ и ‘ветар’: сх. *ветрушка* „в и х о р; в и л а која, по народном веровању, покреће вртложни ветар” (Заглавак, РСА), *ветрен* „с и л о в и т, помаман, плаховит, необуздан” (Херцеговина, РСА), *вљетровит* „м а х н и т, л у д; необуздан, плаховит” (Ускоци, Станић), *ветријем* „љутити се, б е с н е т и” (Пирот, Живковић); рус. дијал. *вихор* „в и х о р; н е ч и с т а с и л а која као да се налази у вихору”, *вихорный* „митско биће”, *вихорь* „нечисти дух” (СРНГ).

Посебну пажњу заслужује паралелизам ‘хала’ : ‘вила’ (в. СД s.v. *вила*; Dukova 1983:12–17). Прво, оба демона су јужнословенска (*хала* искључиво, а *вила* се делимично јавља још само код Словака)³. Друго, иако се међусобно разликују по својим појавним облицима (*хала* = зооморфно биће, *вила* = антропоморфно биће), *хала* и *вила* су онтолошки истоветне појаве. Наиме, на балканскословенској територији представе о ветру и вихору везују се и за митолошка бића типа *вила*, *самовила*, *самодива* (Родопи, Пирин, Македонија, делом зап. Бугарска и ист. Србија, Јадранска обала), док се у западнобугарским областима неретко преплићу представе о *ветру-самодиви* и *ветру-хали* (Плотникова 2000:248–249). У Скопској котлини постанак ковитлаца ветра објашњава се тиме што се горе у висини туку виле, а од њихове силе постају ветришта. Мак. *ветришта* и *самовиле* су идентични појмови. Буг. *самовила*, *самодива* рађа се у вихору, има његов облик, лети, крије се у њему. У Самокову демонска бића *вихрушки* скоро да су исто што и *самодиви*, *самовили*, али док су *самодиви* лака и невидљива бића – *вихрушки* су праве *хале*: оне фијучу и савијају се, и тешко ономе ко се нађе пред њима (Плотникова 2001). И најзад, индикативан је и творбени паралелизам самих назива *хала* и *вила* (в. ниже).

С обзиром на представе о хали као о змијоликом и змајоликом бићу, овај демон се мора посматрати и у контексту ‘змије’ и ‘змаја’. Митски карактер змије у јсл. фолклору у много чему је заснован на архаичној слици света, карактеристичној за аграрна друштва. Змија је медијатор између света живих и света мртвих, веза са прародитељима. С друге стране, она оваплоћује идеју цикличности и вечног обнављања природе (Беновска-Събкова 1995:41). Змија је амбивалентан лик, а њена симболика је дубоко дуалистичка. Она у себи спаја антагонистичка начела и елементе: вода – ватра, месец – сунце, живот – смрт, мушко – женско итд. (id. 46). Хала је са змијом повезана низом заједничких особина, али и непосредно, кроз представу ‘хала = велика змија’. Хала наслеђује и развија негативну страну дуалистичког лика змије (id. 94). И симболика змаја у највећој мери израста из симболике змије. Фолклор јужних Словена специфичан је по третирању змаја као митског заштитника рода, што је непознато осталим европским фолклорним традицијама (id. 159–160). Упоредо са чувањем ове првобитне, архаичне представе о змају, развија се и поимање змаја као штеточине. Основа оваквог раздвајања лежи у схватању да постоје „свој” и „гуђи” змај – први брани земљу и усеве, а други их уништава. Иако

³ Реч је књижевним путем из јужнословенских језика пренета и у чешки (Machek 689–690 s.v. *vila*).

је хала, према народним веровањима, противник змаја, она му је блиска по свом чудовишном изгледу (многоглавост, гигантске размере, змијско тело, крила, способност летења). Хала је женска, негативна хипостаза змаја. Она је изразито демонски лик, који припада типу митских господара стихија (id. 50–51).

Трубачов је с правом посумњао у алоглотско порекло именице *хала* и претпоставио њено псл. исходиште. Вредност његовог налаза, међутим, умањена је тиме што је на исти етимон свео читав низ облика који су, можда, генетски сродни на једној дубљој равни, али се на псл. нивоу међусобно веома разилазе у погледу семантике⁴. У оквиру одреднице **xala/*xalъ* (< **xoliti*) требало би, по нашем мишљењу, да остану само облици са значењем „нечистоћа, прљавштина”, „(стара, изношена) одећа”, „јефтина ствар” (детаљније о томе в. Петровић 1994; ОС s.v. *халити*), док би за оне са значењем „чудовиште”, „олуја”, „снажан човек”, „висок човек”, „прождрљивац”, „пламен” – требало потражити друго лексичко окружење.

Трубачов је, додуше, већ у самој одредници **xala/*xalъ* указао на апофонску везу псл. **xal-* : **šal-* (по нашем мишљењу релевантну за разматрани проблем), али је није даље елаборирао. Стога ћемо овде упоредити континуанте псл. **xal-* : **šal-*, јер сматрамо да се управо у њиховом семантичком паралелизму крије кључ за разумевање јсл. (*х*)*ала*.

Од посебног значаја је чињеница да јужнословенско *хала*, чији семантички дијапазон обухвата значења: „демон”, „стихија”, „прекомерна величина”, „снага”, „прождрљивост”, има потпуне формалне еквиваленте на самом словенском северу, где се фрагментарно очувало значење „прекомерна величина”, уп. каш. *xala* т. „мушкарац високог раста”, чешће *oxala* т., f. „човек или животиња огромног раста”, *oxala* и *xala* „било која ствар великих размера (зграда, мрежа, превелико одело)” (SEK II 278)⁵. Исто значење очувано је и у рус. дијал. облицима *охаистый* „велики” и *охаальный* „сувише велики” (СРНГ).

Значење „прождрљивост”, такође карактеристично за континуанте псл. **xal-*, очувало се у укр. *халус* „сладокусац; прождрљивац”, *халусливи* „похлепан, лаком”, *халусниця* „она која лакомо једе” (СБГ), уп. и рус. *нахалкаться* експр. „много појести; напити се”, *схалкать* „појести, пождерати” (СРГСУ; Фасмер IV 218 глагол *халкать* третира као ономатопеју), сх. *схалити* „појести, смазати” (Сјеница, усмено Ј. Влајић-Поповић)⁶, чеш. *chalovat* „јести” (Machek 195 сматра нејасним).

Значења „прекомерна величина” и „прождрљивост” заправо су секундарна у односу на основно значење „стихија = демон”. Стога се потпуна слика о овом етимолошком гнезду стиче тек кад се узму у обзир каш. континуанте псл. **šal-*: *šāl* „j a k в е т а р”: *Čè šāl pčevstaje, so daxë zrivê, vrotôma tšaskê i lëži zvrêcê, stari lëže môvôm, že to pšes češëlêt.*; „б е с н и л о”, „манијакално стање, л у д л о”, *zašalec* „почети дувати (о ветру)”, *šaliñc* према старим веровањима „м о р с к и ђ а в о који живи на северном полу на морском дну”. *Šaliñc* се најбоље осећа у морским дубинама испод северног пола. Кад год излази на површину воде да се купа изазива страشان *šāl* „буру”, претварајући цело море у једну велику пену.; риб. „врло јак ветар, нарочито североисточни”; према народном веровању „в а з д у ш н и к о в и т л а ц који је изазвао ђаво”: *Šeliñc leci.*; „психички

⁴ Уп. коментар дат поводом каш. *xala* (SEK II 278).

⁵ Аутори сматрају да је у питању експресивна реч нејасног порекла, указујући на њену везу са чеш. *chalám* „лењ младић” или са узвицима типа *chala!*, *hala!*, *hahu-pahu*. Такође упућују на каш. облике *oxaja* и *xaja* „висок човек, грдосија”, које тумаче као резултат фигуративне употребе каш. *xaja* „грana, прут” (SEK II 276).

⁶ Ово би могао бити деноминал од (*х*)*ала*, уп. горе *алити*, али и самостални глагол.

оболео човек који добија нападе беса”; „плах, нагао човек”, *šālinga* „снажан ветар, ураган; вејавица; риб. морска обала на месту где до ње долазе и од ње одлазе таласи”, *šālotā* „врло снажан ветар”, *šāla* „краткотрајна киша”: *Jedna šāla za drēgō jize. (Sychta)*⁷.

Једно од основних значења псл. **šal-*, реализовано свуда сем у јсл. језицима, јесте значење „беснети, лудовати”, уп. рус. *шалить, шалеть, шальный*, блр. *шалець, шалиць*, укр. *шалити, шалений*, пољ. *szaleć, szalony*, каш. *šalec, šaloni* итд. (Фасмер IV 399). Иако се на словенском југу реализује углавном значење „шалити се”, ипак и ту има облика са значењем „луд”, уп. сх. *шалин* „човек мало чудан, чудног понашања и памети”, *шалинка* „жена чудног понашања и памети”, *шалинкаст* „чудан у понашању (у вези са памећу)” (Чачак, грађа РСА). Индикативан је и паралелизам облика посведочених у јарославском говору, уп. рус. *ошалеть* „полудети, шенути памећу”: *Закрýла рано вьюшку, ошалела. = охалеть* „id.; осетити вртоглавицу: Ой, как я сегодня от печки охалела. Она опять охалела, слабая сердцем.; постати груб, дрзак, разбеснети се” (ЯОС).

На основу изложеног материјала могло би се претпоставити да се псл. **xal-/šal-* специјализовало за изражавање силовитости⁸, жестине, плаховитости, махнитости стихије⁹, затим и саме стихије (која се према народном поимању изједначавала са демоном који је изазива)¹⁰, а да су се из тог основног значења развила и сва остала: „бес”, „лудило”, „прекомерна величина”¹¹, „прождрљивост”¹².

Да је овакав семантички развој сасвим легитиман, показује и дијапазон значења сх. *бес, бијес* „нечастива сила, враг, ђаво; помаман, необуздан коњ; несташно, немирно дете; олуја, непогода”, „беснило”, „страст, помама за нечим”, „љутина, гнев, јарост”, „слина, распомамљеност; снага, бујност, једрина”, *бесан, бијесан* „који је оболео од беснила, побеснео; који има напад лудила, суманут, махнит: У бесног човека ушли су зли демони, беси.; врло љут, разјарен; обестан, осيون; силовит,

⁷ С обзиром на већ поменути паралелизам каш. облика (*o*)*xala* и (*o*)*xaja* „човек огромног раста”, овој породици речи могли би се прикључити и каш. *xaja* „мећава, вејавица”, „ураган, бура”, *xāj* „мећава, вејавица, снег са кишом”, словињ. *xāj* „снежна мећава”; пољ. из XVII в. *chaja, haja* „свађа; олуја, мећава”, дијал. *chaja* „нагле атмосферске појаве: мећава, вејавица, снежна бура; снег с кишом; нагла, краткотрајна олуја”, „свађа, тучњава” (SEK II 276), као творбено другачији еквиваленти јсл. *xala* „олуја”. Наведене каш. именице тумаче се као девербали од каш. *xajac* „падати, сипати (о снегу, о снегу са кишом)” које се, пак, сматра ономапојеским глаголом (SEK II 277).

⁸ Уп. рус. *о?алом, охалом* adv. „врло јако, интензивно (лити)” (СРНГ), блр. *нахальны* „велики, јак”: *Як пашоу таки дошч нахальны. (СПЗБ).*

⁹ Како је и ватра једна од стихија, сасвим је могуће да сх. именица *xala* „пламен, јара, топлота”: *Маклен даје најбољу халу. (ЭССЯ 8:12 s.v. *xala)*, заједно са глаголом *ошалити* „огрејати нпр. руке трљајући их над ватром” (село Читлук у Босни, RJA) припада континуантима псл. **xal-/šal-*, уп. можда и рус. *шаяться* „силно пламтети” (Фасмер IV 417 s.v. *шаять*). Као семантичку паралелу за везу значења „непогода”: „горети” уп. пољ. дијал. *chujawa, chujawica* „снежна бура, вејавица; слота, снажан ветар с кишом”: *chujac się* „јако горети, снажно пламтети, буктати” (SEK II 292 s.v. *xějac*).

¹⁰ „Природне појаве као што су киша, поплаве, град или гром људи на нижим степенима развоја нису могли рационално да објасне, пошто још нису познавали законитости у природи. Веровало се да овим појавама управља нека непозната сила или биће које их изазива или зауставља по својој вољи и које људима може бити наклоњено или не. У персонификацији природних сила које владају разним облицима тих појава људи су замишљали да свака од тих сила има свога духа који утиче на њено понашање” (Зечевић 1981:51).

¹¹ О међусобној повезаности значења „непогода” и „прекомерна величина” сведочи нпр. сх. *слота* „киша са снегом; крупан човек (Ваљево, усмено А. Лома)”, уп. и *слотиња* „крупна али млитава особа” (средња Колубара, грађа РСА).

¹² Уп. израз *јести као мећава* „сувише брзо, халапљиво јести” (РСА) (= 'јести као ала'), у којем се види веза између значења „невреме, непогода” (= 'демон') и „јести, бити прождрљив”.

помаман, необуздан, жесток; ватрен, одушевљен; једар, бујан, снажан, кршан; гојазан, пун, дебео; врло велики, претерано велики” (РСА)¹³.

Као важну паралелу поново треба поменути лексичку породицу изведена од псл. основе **vi-l-*, у којој се такође реализују наведена значења: сх. *вила* „натприродно женско биће (тј. демон); брза и лепа кобила (ређе коњ)” (РСА), пољ. *Wil* „демон који живи у дрвету” (SJP); буг. *вила* „бура, олуја” (Koseska 1972:12), сх. *вѝлѝшта* pl. „вихор”: Кад узврте вилишта, ја рекох све однесе. (Сиринић, РСА), мак. *самовила* „вихор” (Плотникова 2000:248)¹⁴, буг. *самовѝла* „вила; вихор” (Геров), *самовѝла* „јак ветар” (Родопи, Стојчев 1970); сх. *вилѝвит* „који има натприродна својства и моћ, каква се приписује вилама, волшебан, чаробан; зачаран, уклет; вилински; сировит, помаман, плаховит, необуздан” (РСА), *вилѝвит* „плаховит”: Ово је лито право виловито – мало, мало, па наиђе олуја. (бачки Буњевци, Реић/Ваћлија); пољ. *wił, wiły, wilość* „будалаштина, глупост, лудост; глуп, луд поступак”, *wiła (szalawiła)* „будала, глупак, лудак”, *wilować, wilać, wilać, wilić* „лудовати, махнитати, губити главу, разум, глупирати се, правити од себе будалу” (SJP); сх. *вѝлен* „настран; суманут, махнит” (РСА), *вилѝнети, вилѝнети* „беснети, махнитати” (Банија, РСА), буг. *вѝлен* „снажан, неукротив”, *вилнея* „беснети, лудовати” (БЕР 1:147–148) итд.¹⁵

Подсећамо да за *vila постоје два конкурентна тумачења (уп. Đukova 1983:15–17). Прво полази од семантике беса, махнитости и изводи овај назив од ие. корена **uei-* који је у *вѝјати* „гонити”, и које је у сагласности са сх. акцентом *вѝла*, јер он претпоставља кратак дифтонг у коренском слогу. Друго се позива на везу вила са атмосферским појавама и своди њихово име на корен са дугим дифтонгом **uēi-* који је у *вѝјати*, јек. *вѝјати* < *vĕјати, но у том случају очекивао би се сх. нагласак *вѝла. Ако се прво тумачење и узме за вероватније, не може се превидети чињеница да сх. називи за атмосферске појаве типа *вијалица* „вејавица” на чисто екавском подручју сведоче о укрштању ова два корена, иза кога вероватно стоји потреба да се подвуче интензитет и демонски карактер тих појава.

Што се тиче образовања *xala, дилема је да ли ту имамо именски суфикс *-la* или поименичење у женском роду глаголског придева *xalъ од *xajati (*xati) што би имало своје аналогije у *šalъ-jъ : *šala (*šajati), можда и **vilъ-jъ*¹⁶ : *vila (*vijati), даље *talъ-jъ : *tajati итд. Примери као *талити, шалити се* очитују да су онда те партиципске основе могле бити полазиште даље глаголске деривације.

Из свега изложеног може се закључити да је назив *хала* словенског порекла, тј. да је образован из словенских творбених средстава. У прилог томе говоре деривати псл. **xal-/šal-*, посведочени широм словенског простора, који са јсл. лексемом чине

¹³ Међусобна повезаност наведених значења потврђује се и на фолклорном материјалу. Тако, нпр., описујући спољашњи облик ветра Словени истичу његове велике усне, надуване образе, вислокраст, снагу. Ветрови који изазивају болести код Срба се зову: *зли ветрови, бесни ветрови, вилски ветрови, смућени ветрови*. У Пиринском крају *диви, бесни ветрове* и *самовилски ветр* сматрају се узроцима бсслила (в. Плотникова 2001).

¹⁴ Уп. мак. *ветришта* pl. „виле” (Велес, Reiter 1964).

¹⁵ Уп. и сх. *вија* „приказа, авет”, израз *божија вија* „слаба, мршава, бледа женска особа” (Хрватска, Косово, РСА); пољ. *wiја* „мећава зими, вејавица са снегом, градом, кишом, ветром чак и у лето; ветар” (SJP), каш. *viја* „мећава, вејавица”, ишчезло *vijovka* (Sychta), сх. *вијалица* „олуја, јак ветар” (Пирот, сред. Тимок, Ниш, РСА).

¹⁶ Уп. сх. придев *вили* уз именицу *ветар* (у значењу „спилепсија”) у басми: Дунула су девет вилав етра, / девет горе поломише, / девет воде пресушише. / Пресретоше Марка дуовити, / откришише грању од гору, / ударише Марка по главу, / главу потрошише, / ум занесоше, мозак попише (Тимок, Динић 1988).

једно етимолошко гнездо. Ово гнездо треба раздвојити од облика груписаних око псл. *xala/*xalъ „нечистоћа”, *xalati/*xal'ati, *xoliti (в. ЭССЯ). У питању су или два хомонимна гнезда (што је мање вероватно), или се ради о раном семантичком диференцирању исте основе, које је водило одвајању и осамостаљивању лексичких породица.

С обзиром на семантички потенцијал псл. *xal-/*šal-, а и на основу народних представа о хали као о вихору, олуји (које су, по нашем мишљењу, архаичније), могуће је закључити да је хала првобитно означавала непогоду, стихију, а паралелно с њом и демона. Специфичност узајамне везе ‘демон – стихија’ не укључује само представе о демонским облицима непогода, него се непогоде поимају и као испољавање активности митских бића, сфера њиховог боравишта, начин њиховог кретања, средство које преноси болест, штету. Схватања о демонима и стихијама често се не раздвајају (в. Плотникова 2001).

Могло би се претпоставити да је митски лик хале као змијоликог, змајоликог бића настао тек пошто су се Словени доселили на Балкан. Он је вероватно израстао из мешавине са веровањима која су Словени затекли у новим пребивалиштима. Многобројне варијанте облика овог митског бића говоре да веровања у овог демона нису била уједначена (Зечевић 1981:67). Слично становиште дели и Беновска-Събкова, која сматра да су се схватања о хали формирала током средњег века, у процесу сударања и мешања два митолошка система – балканског и словенског. Управо је представа о „гуђем” змају (в. горе) послужила као основа да се кроз сложен процес синтезе негативних карактеристика змије и локалних старобалканских представа о страшним и крвожедним женским демонима формирају ликови хале (и ламње) као митских штеточина и опасних бића. На формирање изразито негативног лика хале вероватно је утицало и хришћанство (Беновска-Събкова 1995:94–95).

Литература

- Беновска-Събкова 1995 – Беновска-Събкова М.: *Змеят в българския фолклор*, София (друго фототипско издање).
- БЕР – *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Геров – Геров Н.: *Речник на българския език*, София 1975–1978 (репринт).
- Динић 1988 – Динић Ј.: *Речник тимочког говора*, „Српски дијалектолошки зборник”, XXXIV, Београд, 7–335.
- Dukova 1983 – Dukova U.: *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen*, „Linguistique balkanique”, XXVI/4, Sofia, 5–46.
- Dukova 1984 – Dukova U.: *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen*, „Linguistique balkanique”, XXVII/2, Sofia, 5–50.
- Dukova 1985 – Dukova U.: *Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen*, „Linguistique balkanique”, XXVIII/2, Sofia, 5–62.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- Живковић – Живковић Н.: *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.
- Зечевић 1981 – Зечевић С.: *Митска бића српских предања*, Београд.
- Ionescu 1976 – Ionescu A.I.: *Emprunts grecs dans la terminologie mythologique des langues balkaniques*, „Revue des Études sud-est européennes”, 14/1, București, 79–87.
- Кнежевић – Кнежевић А.: *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.
- Koseska 1972 – Koseska W.: *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*, „Prace Językoznawcze”, 63, Wrocław.

- Machek – Machek V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- Miklosich 1887 – Miklosich F.: *Die türkischen Elemente in des südost- und osteuropäischen Sprachen*, Wien 1887.
- Младенов – Младенов С.: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, София 1941.
- ОС – Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Огледна свеска, Београд 1998.
- Реић/Ваџлија – Реић М., Ваџлија Г.: *Rečnik bačkih Vunjevaca*, Novi Sad – Subotica 1990.
- Петровић 1994 – Петровић С.: *Сх. аљкав „неуредан“*, „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику“, XXVII/1–2, Нови Сад, 461–468.
- Плотникова 2000 – Плотникова А.А.: *Мифология атмосферных и небесных явлений у балканских славян*, „Славянский и балканский фольклор“, Москва, 243–258.
- Плотникова 2001 – Плотникова А.А.: *Демонски облици ветра у веровањима јужних Словена*, „Расковник“, 101, Београд (у штампи).
- Раденковић 2000 – Раденковић Љ.: *Митолошки становници вода*, Даница. Српски народни илустровани календар за годину 2001, Београд, 310–316.
- Reiter 1964 – Reiter N.: *Der Dialekt von Titov-Veles*, Berlin.
- RJA – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- PMJ – *Речник на македонскиот јазик*, Скопје 1986.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд 1959–.
- СБГ – Онишкевич М.И.: *Словник бойківських говірок*, Київ 1984.
- СД – *Славянские древности*, 1, Москва 1995.
- SEK – Boryś W., Popowska-Taborska H.: *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, Warszawa 1994–.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, I–VIII, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900–1927.
- Skok – Skok P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- СМ – *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Редактори С.М. Толстој, Љ. Раденковић, Београд 2001.
- СПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, 1–5, Мінск 1979–1986.
- СРГСУ – *Словарь русских говоров Среднего Урала*, Свердловск (Екатеринбург) 1964–1996.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, Москва – Ленинград (Санкт-Петербург) 1965–.
- Станић – Станић М.: *Ускочки речник*, 1–2, Београд 1990–1991.
- Стойчев 1970 – Стойчев Т.: *Родопски речник*, „Българска диалектология“, V, София, 152–221.
- Sychta – Sychta V.: *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VII, Wrocław 1967–1976.
- Tiktin – Tiktin H.: *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I–III, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden 1986–1989.
- Фасмер – Фасмер М.: *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, Москва 1986–1987.
- Филипова-Байрова 1969 – Филипова-Байрова М.: *Гръцки заемки в съвременния български език*, София.
- ЯОС – *Ярославский областной словарь*, Ярославль 1981–.